

Burgerschap en cultuur

Prof. Dr. J. Th. Leerssen

Burgerschap en Cultuur

Burgerschap en Cultuur

Prof. Dr. J. Th. Leerssen

*Voordrachten, uitgegeven vanwege het Departement Rotterdam van de
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, VI.*

Rotterdam, 2009

Ten geleide

Later in het jaar, dan gewoonlijk, werd op maandag 6 april de 6^e Nutslezing gehouden door Prof. Dr. J. Th. Leerssen.

Titel van het verhaal: Burgerschap en cultuur.

Plaats van handeling: Arminius in Rotterdam.

De boeiende lezing werd gewoontegetrouw niet gevolgd door discussie, maar door 'n min of meer ontspannen geestelijk samenzijn.

Het bestuur is blij, dat ook door de voortvarende medewerking van de spreker de tekst zo snel in uw richting gezonden kan worden. Door het gesprokene nog 'ns na te kunnen lezen wordt immers ook een bijdrage geleverd aan de nog niet geluwde discussie over Burgerschap en cultuur.

Rotterdam, mei 2009

Burgerschap en Cultuur

Wat houdt een land bij elkaar? Algemeen gaat men ervan uit dat er in een samenleving, net als in een individu, een centrale essentie moet bestaan, een 'hart', 'karakter' of 'identiteit' die als kern fungeert en de diverse geledingen van het organisme aan zich bindt. In een land of natie zoekt men de samenhang meestal ergens in een gemeenschap-pelijk, centraal richtpunt, en daarvoor worden dan al snel termen als identiteit, traditie of *cultuur* gebruikt. Het uiteenvallen van een samenleving kan in die visie met de beroemde dichtregels van Yeats worden gezien als een gebrek aan centrale aantrekkingskracht: 'Things fall apart, the center cannot hold'. Bijgevolg zoekt men dan zijn heil in een versterking van dat 'hart'. De *identity politics* van vandaag de dag zijn, zo lijkt het wel, een concurrentieslag: kan de Nederlandse Cultuur en traditie voldoende greep houden op een multiculturele, globaliserende samenleving om, in de woorden van de Amsterdamse burgemeester Cohen, 'de boel bij elkaar te houden'?

In de nu volgende bespiegelingen wil ik vermijden om de platgetreden paden te bewandelen waarlangs al een jaar of vijftien ons identiteitsdebat voortstroomt. Veeleer wil ik de hierboven geschetste zienswijze in een historische

context plaatsen, en haar relativeren door er een ander mogelijke visie naast te plaatsen: namelijk, dat de boel bij elkaar gehouden wordt door een buitenrand. De stadsmuren definiëren de stad, de grenzen definiëren het land, en de mens heeft als individu een eigen profiel of silhouet. In de psychologie wordt ook wel over de menselijke identiteit gedacht vanuit de termen, niet van het hart of de hersenen, maar de huid: het 'ik' als het vel waar je in zit, *le moi-peau*. In die beeldspraak vormt de huid een bindend element, een barrière, maar ook een raakvlak met de buitenwereld. De huid beschermt ons lichaam tegen ziektekiemen en pakt onze organen in een gesloten omhulsel, maar dat omhulsel is ook een gewaarwordings-orgaan, zetel van onze tastzin, de plek waar de rest van de wereld – een wrijving of stoot, de grond onder onze voeten, de wind op ons gezicht, de handdruk van een kennis, de knuffel van een kleuter – *voelbaar* wordt.

In het licht van die metafoer wil ik de identiteit van Nederland historiserend ter discussie stellen, niet van binnenuit (regering, hoofdstad, centrum), maar van buitenaf: als een omgrensd gebied, en wel een gebied dat sinds eeuwen een zeer stabiele oostgrens (van Arnhem tot de Dollard) heeft gecombineerd met een zeer instabiele zuidgrens, die voortdurend op-en-neer van plaats is verschoven ergens tussen de Moerdijk en de Ardennen.

Een eeuw van grensverleggingen

Aan de vooravond van het Congres van Wenen werd her en der beraadslaagd over de vraag, hoe de Europese landkaart er uit zou moeten gaan zien na de val van Napoleon. Frankrijk had zijn machtssfeer tot aan de Rijn en ver daaroverheen uitgebreid, en had daarmee een geopolitieke droom verwezenlijkt van eeuwen her. Duitsland had dat Franse streven naar een Rijn grens altijd met wantrouwen gadeslagen. Waren Aken, Trier en Straatsburg niet van oudsher Duitse steden, ook al lagen ze links van de Rijn? De verovering van Straatsburg onder Lodewijk XIV was altijd al een doorn in het oog geweest, en auteurs van Goethe tot Goerres hadden erop gewezen dat de gotische Dom van Straatsburg een kroonjuweel was van uitgerekend de Duitse bouwgeschiedenis, net als de tweeling-dom stroomafwaarts in Keulen.

Toen de val van Napoleon duidelijk werd, wilden tal van Duitse intellectuelen de Rijn terugclaimen op Frankrijk; de voornaamste onder hen was Ernst Moritz Arndt, die in 1813 een vlammend pamflet schreef onder de veelzeggende titel *Der Rhein, Teutschlands Strom, nicht Teutschlands Gränze*. De Rijn was niet de grens maar de slagader van Duitsland, stelde hij, en onder gebruikmaking van allereerste argumenten van geopolitieke, maar ook talige en historische aard betoogde hij dat het oude Duitse Keizerrijk

in zijn grenzen van voor 1648 moest worden hersteld - dus vóór het verdrag van Munster, en dat betekende: met inbegrip van Zwitserland en Nederland. De Rijn moest weer Duits worden van Basel tot, let wel, Rotterdam, en de grens van Duitsland tegen Frankrijk moest samenvallen, aldus Arndt, met de Franse taalgrens. Alles ten Noorden van de lijn Duinkerken-Luik en alles ten oosten van de lijn Luik-Colmar hoorde bij Duitsland - dus ook de gebieden die we nu betitelen als Nederland, Vlaanderen, Luxemburg en Elzas-Lotharingen.

En passant werd, ter staving van dat argument, het Nederlands als Duits dialect geclaimd. De Groot-Duitse gedachte was niet alleen territoriaal van aard, maar ook talig: het Duitse taalgebied omvatte, in dit betoog, niet alleen het Hoogduits van de Lutherbijbel, maar ook uit de hand gelopen dialecten zoals Schwyzerdütsch en Westvlaams. Dat argument werd door de nieuwe generatie van Duitse Germanisten en filologen breed uitgedragen. Onder hen waren niet alleen Arndt, maar ook Jacob Grimm (de man van de sprookjes) en hun adept Hoffmann von Fallersleben. Het mag wel symbolisch worden genoemd dat deze Hoffmann von Fallersleben, aan wie de Nederlandse literatuur de eerste wetenschappelijke edities te danken heeft van Karel ende Elegast, het Antwerps Liedboek en Floris ende Blancefloer, ook de auteur was van het

Deutschlandlied: 'Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt, von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an die Belt'. Hoffmann gaf zijn Duitsland een geopolitiek silhouet: van de Adige in Zuidtirol tot de Belt in Denemarken, en van de Memel bij Königsberg tot, inderdaad, de Maas.

Maar Hoffmann schreef dat lied in de jaren-1840, en ik keer terug naar het begin van dit verhaal: de jaren 1813-1815. Terwijl Arndt de gedachte verbreedde van een Groot Duitsland, had de toekomstige koning Willem I, die in ballingschap in Londen vertoefde, zo zijn eigen ideeën. Hij wilde hersteld worden in zijn stadhouderlijke waardigheid, en meer dan dat: wat hij voor ogen had was een gebied dat zou reiken van (opnieuw) Duinkerken naar Luxemburg, van Luxemburg als grensrivier de Moezel zou hebben tot aan Koblenz, vanaf Koblenz de Rijn als grens tot Arnhem, en dan noordwaarts langs de oude grens naar de Dollard. Dus het hele Benelux-gebied inclusief de Eifel en het Rijnland. Als Willem zijn zin zou hebben gekregen zou zijn rijk steden als Aken, Kleef en Krefeld hebben omvat, met Duisburg, Keulen, Bonn, Koblenz en Trier als grenssteden...

Uiteindelijk werd bij het Weens Congres een compromis bereikt. Duitsland - althans: Pruisen - verwierf een gebied dat de 'Rijnprovincie' ging heten. Het omvatte precies dat

Rijnland van Kleef tot Trier en van Aken tot Keulen dat Willem I ook had willen hebben. Daarmee was voor een deel aan de eisen van Arndt c.s. tegemoet gekomen. Maar andere Duitse aanspraken werden afgehouden: Frankrijk behield Straatsburg en Elzas-Lotharingen (daarin zou pas in 1871 verandering komen) en het grondgebied van de huidige Benelux werd aan Willem gegeven als zijn nieuwe Koninkrijk.

De strubbelingen rondom dat grondgebied waren daarmee nog niet voorbij. Het Groothertogdom Luxemburg was namelijk slechts in Personele Unie met Nederland verenigd maar maakte ook deel uit van de nieuw-geschapen Duitse Bond; in zijn Luxemburgse hoedanigheid was Willem dus een van de Duitse Vorsten. Die positie zou herhaaldelijk tot spanning leiden. Bij de onafhankelijkheid van België werd Luxemburg in tweeën gesplitst – een Groothertogdom en een Belgische Provincie – en om Willem en de Duitse Bond voor die halvering te compenseren werd de provincie Limburg ook opgedeeld. De ene helft kwam aan België, de andere, het Nederlandse deel, kreeg de status van hertogdom en werd lid van de Duitse Bond, als Luxemburgs wisselgeld.

En ook daarmee was de kous nog niet af, want in 1848 en 1867 vonden er grote crises plaats over uitgerekend die

kunst- en -vliegwerk-gebieden, Limburg en Luxemburg. De Limburgse crisis speelde in het revolutiejaar 1848, de Luxemburgse crisis kan beschouwd worden als een intermezzo tussen twee grote Duitse veroveringsoorlogen: de Deens-Duitse oorlog van 1866 en de Frans-Duitse oorlog van 1870. De situatie werd pas stabiel toen Luxemburg, na de dood van Willem III, onafhankelijk werd en de Lage Landen hun uiteindelijke vorm kregen.

Als deze opsomming van geopolitiek geknutsel een desoriënterend effect heeft, dan is daarmee één van mijn bedoelingen bereikt. Die bedoeling was namelijk, een idee te geven van de grote territoriale instabiliteit van Nederland in de negentiende eeuw. Ook al kijken wij hier in de Randstad terug op een land met grote institutionele continuïteit – het Oranjestad en de Nederlandse driekleur getuigen daarvan, en is niet het *Wilhelmus* het oudste volkslied ter wereld? – wie de wisselvalligheden van het grensverloop bekijkt in de negentiende eeuw kan zich niet onttrekken aan de gewaarwording van een bijna Joegoslavische draaikolk van desintegrerende krachten. Van inrichting van het Koninkrijk in 1815 via de Belgische afscheiding van 1830 en de Limburgse en Luxemburgse crises van 1848 en 1867 naar de Luxemburgse onafhankelijkheid van 1892 lijkt het een beetje op de manier waarop Joegoslavië eerste zijn Sloveense, Kroatische, Bosnische en Macedonische

gebieden heeft verloren en uiteindelijk, na het verlies van Kosovo en Montenegro, is gekrompen tot een romp-Servië. Alleen is het hier allemaal veel vreedzamer verlopen: de Tiendaagse Veldtocht was (en we mogen daar dankbaar voor zijn) een picknick vergeleken met vergelijkbare desintegratieprocessen elders in Europa.

Andere conclusie: als Willem I zijn zin had gekregen in 1813 zou het helemaal mis zijn gegaan. Zelfs het Koninkrijk dat hij wist te verwerven bleek te breekbaar en heterogeen om te overleven; als daar nog ook het Rijnland aan vast had gehangen, waren de gevolgen niet te overzien geweest.

Maar deze inleidende beschouwingen over de Nederlanden van 1815 heb ik niet alleen gehouden als een voorbeeld van 'what if'-geschiedenis. Ik heb er ook twee algemene thema's mee willen illustreren die ik aan de orde wil stellen: de wisselvalligheid van landsgrenzen, en de vraag wat cultuur nu eigenlijk met de identiteit van een land te maken heeft.

Om met die wisselvalligheid te beginnen: Wij nemen Nederland voor zoete koek aan. Veel van onze instituties en tradities zien we als een natuurlijke, vanzelfsprekende continuïteit van de tijd van de Tachtigjarige Opstand tot heden; en veel van de thans gevestigde instituties en

tradities dateren ook uit die tijd: een schildercanon met namen als Rembrandt, Frans Hals en Vermeer; een literaire canon met namen als Vondel, Hugo de Groot en PC Hooft; en, zoals gezegd, de driekleur, het Wilhelmus en de band van Nederland met het huis van Oranje. Maar wie alleen de overeenkomsten ziet, beseft niet dat de continuïteit allesbehalve vanzelfsprekend was, en bijna elke eeuw is bevochten op enorme uitdagingen en alternatieve scenario's – van de Stadhouderloze tijdperken en de Franse tijd tot het Groot-Nederlandse en Groot-Duitse denken. Het Nederlandschap van schrijver dezes, afkomstig uit Limburg, is de allerminst vanzelfsprekende uitkomst van meerdere historische wankelingen: het had geen haar gescheeld of mijn bronsgroen Dierbaar Oord was ergens tussen 1813 en 1870 Belgisch geworden, of Duits.

De historicus moet (om het spreekwoord even op zijn kop te zetten) door het bos de bomen zien, en registreren dat identiteit nooit vanzelfsprekend is, altijd de uitkomst van tegenstrijdige aanspraken en tegenstrijdige identificatieprocessen, altijd onderwerp van discussie. En zo zal ik net als iedere historicus bij de hedendaagse *culture wars* en *identity politics* in de Nederlandse samenleving moeten zeggen: zulke debatten hebben zich al eerder afgespeeld. De strijd om de moslim-scholen van vandaag de dag weerspiegelt de schoolstrijd van de negentiende eeuw; de

debatten over eerwraak van vandaag de dag weerspiegelen de negentiende-eeuwse debatten over de vraag of een edelman het recht heeft om te duelleren. Het is alleen jammer dat we zo weinig profiteren in onze hedendaagse debatten van de lessen die dergelijke precedentes ons kunnen leren.

Soms is het nuttig om onze besognes van vandaag-de-dag te relativiseren door even in de achteruitkijkspiegel te kijken. Het Wilhelmus, bijvoorbeeld, dat we thans allemaal kennen als statige waardige hymne van het hele Nederlandse volk (inclusief het nationale voetbalelftal), was in de achttiende eeuw vooral bekend als partijdeuntje van de Prinsgezinden, gezongen in een brutaal huppeltempo – een politieke variant van ‘En we gaan nog niet naar huis’. In 1816 kwam daar het ‘Wien Neerlands Bloed’ overheen, geschreven door Rotterdams grootste dichter, Hendrik Tollens. En bij dat ‘Neerlands Bloed’ dienen we opnieuw te beseffen dat het woord ‘Neerland’, dat tegenwoordig zulk een vanzelfsprekendheidswaarde lijkt te hebben, in 1816 een nieuwwetsigheid was, dat de herinnering aan het ‘Holland’ van Lodewijk Napoleon moest verdringen. Een re-branding, zoals de postbank-leeuw die met een enorme publiciteitscampagne van blauw in oranje verkleurt nu de Postbank zichzelf ING gaat noemen. Dat nieuwbakken ‘Nederland’ sloeg, let wel, op het hele Koninkrijk van Willem I, inclusief Gent, Brussel, Antwerpen, Luik en Luxemburg. Tollens

schreef de tekst als inzending op een prijsvraag die het uitdrukkelijke oogmerk had om aan het bij elkaar geraapte nieuwe koninkrijk een gemeenschappelijke hymne te verschaffen, en we moeten zijn titel dan ook eigenlijk opvatten als ‘Wien Benelux-bloed door d’aadren vloeit’.

En wanneer hebben we dan voor het Wilhelmus gekozen? Het was pas ná de Belgische afscheiding, en in het klimaat van het Réveil, dat het resterende romp-Nederland de mislukte Tollens-hymne wilde laten vallen en terugkeerde naar het Protestantse Geuzen-erfgoed. Toen werd Valerius’ *Gedenck-Clanck* herdrukt en kwam het Wilhelmus weer in zicht, en toen is het in de gedragen stijl van een kerkgezag (‘Wilt heden nu treden’, bijvoorbeeld) stilaan het volkslied geworden dat ons nu zo na aan het hart ligt. Terzijde: ‘Wilt heden nu treden’ is trouwens nog in een Duitse vertaling een soort hulps-volkslied geworden in het Duitse Keizerrijk van Wilhelm II: *Wir treten zum Beten vor Gott, den Gerechten*. Het werd ook ten gehore gebracht na Hitlers feestrede bij de Anschluss van Oostenrijk aan Nazi-Duitsland, 9 april 1938, onder de titel ‘Niederländisches Dankgebet’.

Zo reikt de schaduw van Ernst Moritz Arndt via keizer Wilhelm II tot aan Seyss-Inquart. De moraal van deze anecdotes? Het verleden, de tradities en de geschiedenis

die ons in de huidige woelige tijd zo'n baken van stabiliteit lijken, de vaste grond onder onze voeten – dat alles blijkt op de keper beschouwd even verward, wisselvallig en omstreden te zijn geweest als onze tegenwoordige situatie. In onze discussies over de identiteit en cultuur van Nederland moeten we ons ervoor hoeden om de werkelijkheid van het heden te vergelijken met een ideaalbeeld van het verleden.

Wat heeft die cultuur met onze identiteit te maken? Daarmee kom ik op de tweede implicatie van het historische materiaal dat ik hier voorleg. De ambities van Willem I en Arndt weerspiegelen namelijk twee haaks op elkaar staande staatsgedachtes, en die spanning is uitgerekend voor de situatie van vandaag de dag uitermate relevant.

Voor Koning Willem was zijn territoriale ambitie louter en alleen van pragmatische aard: macht en geld. Hij wilde veel grondgebied met veel belasting betalende onderdanen, veel bodemschatten, veel economische mogelijkheden. We kunnen het vergelijken met bordspelen zoals Monopoly of De Kolonisten van Catan. Met die houding was Willem geheel en al een vorst van de oude stempel, van het *ancien régime*. Dat in het door hem geclaimde gebied zo'n drie talen zouden worden gesproken (Frans, Duits en

Luikerwaals en Limburgs/Luxemburgs) – dat deerde hem niet. Dat in dat gebied landstreken verenigd zouden zijn met totaal verschillende historische achtergronden en tradities was evenmin een punt. Vrije Duitse Rijkssteden zoals Trier, Keulen en Aken; kerkelijke vorstendommen zoals Luik en Malmédy-Stavelot; oude Westfaalse landsheerlijkheden zoals het hertogdom Gulik: dat zou allemaal gewoon aan het oude gebied van de Hollandse republiek, waarvan zijn vader stadhouder was geweest, worden geplakt.

Hoe onhaalbaar dat bleek, zelfs in de kleinere vorm van het uiteindelijke koninkrijk, bewees de Belgische Afscheiding van 1830. Willem was iets te makkelijk over die culturele en historische verschillen heengestapt. Weliswaar had hij na 1815 ijlings een inhaalslag gemaakt en een krachtadig Groot-Nederlands cultuurbeleid neergepoot (zo was er een ware cultus van Waterloo-herdenkingen en -monumenten), maar dat was te bruusk, te Hollands en te ondoordacht om het Zuiden erbij te houden. Het Monopoly-denken van Willem bleek ontoereikend voor negentiende-eeuwse staatsvorming.

Mensen als Arndt hielden er een heel andere staatsidee op na. Voor hem telde taal, cultuur, de identiteit van de bevolking. 'So weit die deutsche Zunge klingt': dat was voor hem de afbakening van het Duitse vaderland. En om het

verschil tussen Duits en Diets, *Deutsch* en *Dutch*, maalde hij al helemaal niet. Hij was daarin trouwens geen uitzondering. Toen in 1840 in Regensburg een nationale gedenktempel werd neergezet, het zogeheten 'Walhalla', met bustes van Grote Duitse Vaderlanders, werden ook plaatsen gevonden in dat gezelschap voor filiaal-Duitsers zoals Willem de Zwijger, Prins Maurits, Tromp en de Ruyter, Vondel, Rembrandt, Boerhaave en Jan van Eijck.

Ik geef deze voorbeelden om duidelijk te maken hoe enorm belangrijk het cultuurbegrip was voor de romantische nationalistenvan die generatie en hun identificatie van een Duits vaderland. De taal, de geschiedenis, het literaire erfgoed, en het besef van afstamming: dat was het wat Duitsland Duits maakte. Een volslagen andere benadering dus dan de Monopoly-houding van Willem I.

Het romantische, op cultuur gefixeerde ideaal heeft het gewonnen van de *ancien régime*-houding, en ook Nederland is meteen na 1815 pijlsnel gaan bijscholen. Het volkslied van Tollens is er een eerste teken van. Het zou uitmonden in een grote opbloei van nationaal-historisch besef, door middel van historische romans en standbeelden, schoolplaten en straatnaamgeving, en maakte van Nederland een land dat in nationalisme volstrekt niet onderdeed voor de rest van Europa.

Dat laatste bevreemdt misschien. Nationalisme is immers, zo vinden wij, iets on-Nederlands, en historiserende standbeelden zie je toch eerder in Duitsland, Hongarije en Vlaanderen... Maar dat is gezichtsbedrog. Nederland deed er duchtig aan mee. Ook al is 'Naatje op de Dam', het nationale eendrachtsmonument in centraal Amsterdam, aan het begin van de twintigste eeuw verwijderd als verkeersobstakel, we hebben nog steeds het Plein 1813 in Den Haag, en een behoorlijk contingent in brons gegoten Grote Vaderlanders: Cats in Brouwershaven (een initiatief van het Nut, trouwens), Willem de Zwijger maar liefst tweemaal in Den Haag, Spinoza, Johan de Wit en Willem II eveneens in Den Haag, Laurens Janszoon Coster in Haarlem, Hugo de Groot in Delft, Tollens en Van Hogendorp in Rotterdam, Rembrandt, Vondel en Thorbecke in Amsterdam, De Ruyter in Vlissingen, Boerhave en Pieter Adriaensz. van der Werf in Leiden, Piet Hein in Delfshaven, Jan Pietersz. Coen in Hoorn, Jan van Nassau in Utrecht en Adolf van Nassau in Heiligerlee. Niet gek voor een klein zuinig land.

En dan de historische roman - weer zoiets dat we eerder bij buitenlanders ontwaren dan bij onszelf; we denken al gauw aan Walter Scott, Hendrik Conscience en Victor Hugo, maar het enorm populaire en invloedrijke werk van Jacob van Lennep en Geertruida Bosboom-Toussaint wordt met

een geringschattend polsbeweginkje in de hoek gezet. Ook hebben we geen oog voor de belangrijke nawerking van de historische roman als jeugdgenre. Ik kan premier Balkenendes roemruchte verwijzing naar de VOC-mentaliteit niet horen zonder te moeten denken aan *De scheepsjongens van Bontekoe* en *Paddeltje*, of liederen uit de bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee* – ‘Ferme jongens, stoere knapen’, Michiels blauwgeruite kiel en Piet Heins Spaanse Matten. En heeft niet elke Nederlandse stad zijn negentiende-eeuwse wijken met straten vernoemd naar zeehelden, schilders of schrijvers uit de Gouden Eeuw? Dat er serieus over gedacht is om van het Muiderslot een nationale herdenkingstempel te maken op het stramien van het Walhalla in Regensburg, dat is als historische kennis weggesijpeld. En de schoolplaten van Isings, recentelijk hergebruikt voor een vaderlandse geschiedenis, worden als een knusse vorm van kitsch en nostalgie gezien. Bij al die negentiende-eeuwse manifestaties van Nederlands nationalisme maken we tegenwoordig een wegwijs handgebaar: dat is anecdotisch, dat telt niet echt, dat, ach, nou ja...

We meten met twee maten. Wat we in het buitenland genadeloos als manifestaties van nationalisme ontwaren, wordt in zijn Nederlandse verschijning vergeoelikt en weggevuurd: als een rare, oneigenlijke malligheid van

provinciale dominees en schoolmeesters uit de tijd van Stastok en Droogstoppel, de trekschuit en de voetstoven, de horretjes en de spruitjeslucht. Nederland was saai, duf en provinciaal, zo wil het de beeldvorming, dus nationalisme was per definitie on-Nederlands.

Maar de wetenschappelijke blik is iets strenger en iets minder vergeoelkend. Nederland is na 1830 intensief gaan meedoen met de mode van het nationale denken, en wij zitten hier te lande dus met een cultuurtraditie die wel degelijk onder nationalistische voortekenen staat maar dat niet onder ogen wenst te zien. Met een technische term zou je kunnen spreken van *cognitieve dissonantie* – de neiging om dingen die niet in je kraam te pas komen over het hoofd te zien.

Die cognitieve dissonantie, de breuk tussen hoe we denken en hoe we denken dat we denken, is gevaarlijk, zoals elke vorm van onbegrip in de publieke sfeer gevaarlijk is. Het is met name gevaarlijk in ons hedendaagse debat over de verhouding tussen nationaliteit en staatsburgerschap.

Dat debat is buitengewoon complex, en in de praktijk wordt het ernstig vertroebeld door onzorgvuldig taalgebruik en warrige gedachtegangen. Wat een natie is, wat nationaliteit is, wat nationalisme is: iedereen geeft aan die termen

net iets andere betekenissen en bijgevolg is het krakeel vrijwel chronisch geworden. In ieder geval is duidelijk dat een belangrijk deel van de openbare opinie, ook bij regeringsleiders en beleidsmakers, voetstoots van de gedachte uit lijkt te gaan dat de Nederlandse identiteit vroeger rotsvast en vanzelfsprekend was, tegenwoordig bedreigd wordt, en met name bedreigd wordt door het feit dat Nederlanders zelf er te weinig loyaliteit voor voelen. Die gedachte ligt achter de roep om een nationale canon, de inrichting van een nationaal museum in Arnhem, vaderlands-geschiedenis-onderwijs op school, en de gedachte om het Nederlands officieel tot staatstaal te laten verklaren middels een grondwetwijziging. Dat soort maatregelen wordt nodig geacht omdat de aanwezigheid van andere culturen nu pregnanter is dan voorheen.

Wat me in die gedachtegang vooral frappeert is opnieuw de cognitieve dissonantie: cultureel antagonisme wordt vooral de anderen in de schoenen geschoven en de Nederlander zou de neiging hebben om daarbij te staan sussen. Dat lijkt sterk op het beeld dat ik net van de negentiende eeuw heb geschetst, een eeuw die bol stond van nationale sentimenten en initiatieven waarvan men zich nauwelijks rekenschap gaf. De diverse initiatieven die thans lopen om de Nederlandse identiteit te behoeden lijken mij dan soms ook een voortzetting van wat er al in de negentien-

de eeuw gebeurde. Of, om het wat onaardiger te zeggen: een negentiende-eeuws antwoord op een probleem van de eenentwintigste eeuw. Of, om het nog anders te zeggen, met aanroeping van de metafoer die ik aan het begin van deze beschouwing staat: alsof een huidirritatie wordt bestreden met de roep om meer aan cardio-training te doen.

De samenstelling van Nederland is tengevolge van immigratie en globalisering ingrijpend veranderd, net zoals Nederland in de negentiende eeuw veranderde tengevolge van gebiedsverdelingen. Het lijkt alsof nationalisme vooral floreert in staten met een identiteitsprobleem – of, om het scherper te stellen: met een *afbakingsprobleem* dat wat al te ondoordacht wordt gezien als een identiteitsprobleem. De voorbeelden lijken dat te staven: het Duitsland van Arndt, het Nederland van de Scheepsjongens van Bontekoe en van de Ministerraad van Balkenende. Wat als geneesmiddel wordt aangeprezen – een versterking van de innerlijke kern – is misschien een symptoom van de kwaal waar we aan lijden: de misvatting dat het probleem in die innerlijke kern schuilt. Wat als inwendig probleem wordt gezien, is in wezen een probleem van de rand, de aanraking met de rest van de wereld.

De wortel van die habitus ligt dus ergens in de periode van Tollens en Willem I: het moment dat een nieuw, multi-

cultureel koninkrijk aan de man moest worden gebracht met een bedenkelijke ophemeling van Bloed dat van Vreemde Smetten Vrij moest zijn. (Ja, inderdaad, niet meer dan een retorische formule, een afgesleten metafoor, niet serieus te nemen... maar de wegwuivende hand moet wel èrg vaak dienst doen als het om Nederlands nationalisme gaat, en begint op mij een beetje over te komen als een begeleidingsverschijnsel van die cognitieve dissonantie waar ik eerder gewag van maakte).

De aanvang van die problematische houding ligt mijns inziens in de toenemende vereenzelviging tussen natie en staat, burgerschap en cultuur die we uitgerekend in deze decennia waarnemen. Het Patriottendom van de Verlichting had burgers in de staat mondig en sociaal bewust willen maken, en hen aangesproken, niet als onderdanen maar als burgers en als natie. Tegelijkertijd had de romantiek de natie gezien als een cultuurgemeenschap met eigen tradities, een eigen mentaliteit en een karakter dat met name in de taal besloten lag. We zien hoe het nationalisme staat en natie aaneensmeedt tot een enkel begrip, de natie-staat. Het woord 'nationaal' wordt niet alleen gebruikt voor een cultuurgemeenschap, maar ook voor landelijke of statelijke instituten zoals de nationale regering, de nationale schuld, het bruto nationaal product en de nationale voetbalcompetitie. En in het hedendaagse debat over

Nederlanders met Marokkaanse paspoorten worden 'nationaliteit' en 'burgerschap' als uitwisselbare woorden beschouwd.

De koppeling tussen staatsburgerschap en (op cultuur stoelende) nationaliteit is niet vanzelfsprekend. Het is een denkbeeld dat uit de tijd van de romantiek en de naweëën van de Napoleontische heerschappij stamt, en dat misschien in de huidige tijd geen nuttige functie meer kan vervullen.

In plaats daarvan is het misschien verstandiger om ons natiebeseft terug te keren naar de oorspronkelijke betekenis die het vóór de Romantiek, ten tijde van de Verlichting, nog had: de solidariteit die voorkomt uit gedeelde burgerzin. Dat ik daarvoor pleit ligt past uitgerekend in de context van deze Rotterdamse Nutslezing. Om te beginnen spreekt hier de zoon van een Limburgse vader in de geboortestad van zijn Rotterdamse moeder – hetgeen al laat zien dat de territoriale en verzuilde verdeeldheden van de negentiende eeuw uiteindelijk zijn weggesleten, net zoals de culturele confrontaties van onze hedendaagse samenleving ook uiteindelijk kunnen wegslijten. Er is ook nog dit: De Vereniging tot Nut van het Algemeen is een van de meest verdienstelijke en eerbiedwaardige organisaties in onze Vaderlandse geschiedenis die de burgerzin als solidariteitsgedachte is toegegaan. Ontstaan in het Verlichtings-

patriottisme vanuit kringen die hun eigen plaats moest vinden buiten de institutionele hegemonie van de religieuze meerderheid, vertegenwoordigt het 'Nut' een van de tradities in de Nederlandse geschiedenis waar we ook vandaag de dag een voorbeeld aan kunnen nemen.

Bibliografie

- W.T. Eijsbouts, 'Borders and democracy: The Schengen treaties', *Yearbook of European Studies*, 6 (1993): 57-70.
- W.T. Eijsbouts, 'Law, limit, life. Reflections on the Irish legal system as a sensory organism', *Irish Review* 24 (1999): 8-17.
- Louis Peter Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden', in *Nationale hymnen: Het Wilhelmus en zijn burens*. Themanummer Volkskundig bulletin, red. L.P. Grijp (Nijmegen, 1998), 44-95.
- Joep Leerssen, 'Between skin and horizon', in *Cross-cultural travel. Papers from the Royal Irish Academy symposium on literature and travel*, ed. J. Conroy (New York: Peter Lang, 2003), 1-10.
- Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland: Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen: Vantilt, 2006).
- Joep Leerssen, *National thought in Europe: A cultural history* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).

Colofon

Deze publicatie is het zesde deel in een reeks uitgegeven door het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Ontwerp en opmaak:

Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Druk:

Europoint Media, Rotterdam

Oplage:

600 exemplaren

Deze uitgave is niet voor de handel bestemd.

Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Eind 1784 werd in de Republiek der Verenigde Nederlanden een circulaire verspreid die de ontvangers vroeg toe te treden tot een genootschap dat de 'verbetering van het burger- en schoolwezen' beoogde. De nog bestaande Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd toen geboren. Na Amsterdam en Bodegraven volgde de oprichting van het departement Rotterdam op 24 augustus 1785 in de Stads-Doelen. Het departement heeft talrijke initiatieven ondernomen op het terrein van onderwijs (scholen, Nutsacademie, Volksuniversiteit) en volksontwikkeling (leesbibliotheek, spaarbank), om enkele voorbeelden te geven. De instellingen zijn meestal een eigen leven gaan leiden, zodat het departement thans initiatieven steunt op het gebied van onderwijs en van volksontwikkeling.